

ПОЛІТИЧНІ ПРИЧИНИ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ (1932-1933 рр.)

Якщо мова йде про будь-яке історичне явище, історики звикли думати про його причинність чи навіть багатопричинність. Справді було б недостатньо констатувати якусь одну причину чи тільки один тип причин (економічних чи політичних) американської громадянської війни або російської революції. Коли йдеться про голод 1932-1933 рр. в Україні, то він справді був би незбагнений без економічного контексту, проаналізованого покійним В.Голубничим, С.Кульчицьким та іншими¹. Але, на нашу думку, це лише один аспект дуже складного і багатогранного явища, тому що сталінська перебудова (чи підрив) суспільства у першій половині 30-х років значною мірою була політичним феноменом, коли політична влада знищила й узурпувала громадянське суспільство. Як написав польський еміграційний історик у США Мойсей Левін: «Ця (перша п'ятирічка. - Дж.М.) була унікальним процесом соціального перетворення, проведеного державою в тому, що держава зробила набагато більше, ніж «проведення»: вона замінила собою суспільство, стаючи єдиним ініціатором діяльності і контролером всіх важливих сфер життя. У цьому сенсі цей процес був перетворений на процес державного будівництва, де повна суспільна структура була, так би мовити, засмоктана в державний механізм, ніби була асимільована ним повністю»². Іншими словами, Сталін здійснював на практиці гегелівську теорію заснування державного суспільства шляхом створення (висловлюючись термінологією того часу, яку Джордж Оруел називав «качиною») державної надбудови, яка виробила сама для себе свій соціальний базис. Створення командної економіки та включення сільського господарства до її складу шляхом примусової суцільної колективізації селянства відводить для економічного фактора другу, цілком залежну від політики роль.

Перші згадки про голод в Україні з'явилися в західній пресі практично одночасно з першими людськими жертвами³. Відтоді наукова дискусія про голодомор рухалася від питання про його історичну достовірність до питання про його інтерпретацію, тобто був голод просто економічним чи також політичним феноменом? Ця дискусія особливо загострилася після опублікування результатів роботи державної комісії США та після обнародування висновків Міжнародної комісії по дослідженню голоду в Україні 1932-1933 рр. Найбільший опір серед деяких опонентів викликало твердження, що голод в Україні був штучним, створеним державою⁴.

Я запідозрюю в інтелектуальних лінощах більшість моїх західних критиків, бо набагато легше витворити свої суб'єктивні інтерпретації найважливіших подій радянської історії на догоду сьогочасній політичній кон'юктурі, аніж проаналізувати конкретні обставини у різних республіках колишнього Радянського Союзу і тоді вже робити певні висновки. На мою думку, глибоко помиляються ті традиційні та еміграційні історики України, які дивляться на українську специфічність без врахування загального контексту історичних подій в імперії та Союзі; не мають також рації і ті радянологи, які виводять будь-яку дію в колоніально-підлеглий країні тільки від стану імперської метрополії.

У Радянській Україні і загалом у радянській науці питання голоду знаходилося під офіційною і дуже суворою забороною. Розгорнемо будь-який підручник з радянської історії. Невиразні роздуми про продовольчі труднощі, дуже тимчасове і незначне підвищення смертності через неврожай, куркульський саботаж чи навіть про недоліки і помилки, допущені під час хлібозаготівельної кампанії. Тих західних істориків, які називали голод голодом, автоматично відносили до стану «буржуазних фальсифікаторів». У пресі якщо їхні імена і згадувалися, то лише з «епітетами» як «наклепники», «вороги радянського ладу» і т.д. Але в конкретну дискусію з ними ніхто не вступав. Промовистим у цьому плані є секретний циркуляр за підписом А.Капта та С.Мухи і завізований В.Щербицьким 11 лютого 1983 р. «О пропагандистских и контрпропагандистских мероприятиях по противодействию развязанной реакционными центрами украинской эмиграции антисоветской кампании в связи с имевшими место в начале 30-х годов продовольственными трудностями в Украине», де сказано: «Следует отметить, что в нашей исторической литературе упоминается о существовании продовольственных трудностей в Украине в начале 30-х годов, признается, что особенно осложнилась хозяйственная обстановка осенью 1932 года в связи с необоснованным завершением сельскохозяйственных планов»⁵. І далі: «Ввиду того, что нам невыгодно по данному вопросу вступать в открытую полемику с националистическими писателями, в настоящее время усилия сосредоточены на пропаганде в республике и на зарубежные страны достижений сельского хозяйства Советской Украины, преобразований в деревне, ставших возможными благодаря победе колхозного строя...»⁶ тощо.

Отже, «невыгодно»...

С.В.Кульчицький через десять років напише: «З власного досвіду можу сказати, що знання пов'язаних з голодомором подій не може не привести до переосмислення всієї історії ХХ століття. Хоч який він болісний цей процес переосмислення, але він позбавляє людину від за-

своєних з дитинства фальшивих догм, допомагає їй адекватно реагувати на швидкоплинні події сьогодення, зберігати душевний спокій»⁷.

Висновок українського історика стосується як вітчизняних істориків, так і західних. Питання голодомору є центральним питанням не лише історії України, воно має універсальне значення для всіх істориків світу, які вважають, що людство - це велика родина націй, народностей, етносів, що знищення або ослаблення будь-якого народу веде до кризових явищ в духовному, економічному, культурному житті всієї світової цивілізації. Тому питання штучного голоду в Україні на початку 30-х років ХХ ст. невід'ємне від питання порушення прав людини, народу, воно підпадає під категорію злочинів проти людяності і людства.

Поки що, на жаль, вивчення голодоморуне займає належного місця у контексті європейської і світової науки про геноцид, незважаючи на значні зусилля еміграційних та вітчизняних істориків. Це зумовлено багатьма причинами, не остання з яких - закритість українського світу від світового процесу розвитку гуманітарних наук. Закритість, яку доведеться довго і важко переборювати. Ще одна трудність - орієнтація західних істориків на «російську схему» як домінуючу в історії всіх так званих «окраїн», тобто неросійських національних республік. На мій погляд, це несвідоме сприйняття думки ХІХ століття, що в Європі існують народи «історичні» та, за визначенням Ф.Енгельса, «руїни народів», неісторичні народи, доля яких визначається сильнішими сусідами і які приречені на асиміляцію⁸. Сьогодні ніхто так не напише про неєвропейські, колишні колоніальні народи Азії та Африки, щоб не накликати на себе звинувачення в расизмі та європоцентризмі. Але (і мені це завжди здавалося надзвичайно дивним феноменом) схема мислення, абсолютно неприпустима щодо інших народів, була прийнята за догму, коли мова заходила про народи колишнього Союзу РСР, у тому числі й України. Насамперед України. У недалекому минулому такий погляд був викликаний політичною кон'юнктурою. Сьогодні - інтелектуальною провінційністю, яка найбільш виразно проступає в анонсі майбутнього дослідження професора Мічиганського університету Рональда Суні. Цей відомий «спеціаліст з національного питання» заповзівся переписати монографію Рональда Пайпса про створення Радянського Союзу, щоб довести, що в історії всіх «окраїн» класова боротьба була набагато важливішою і визначальнішою, ніж боротьба за національне визволення. Доречно тут запитати Рональда Суні: навіщо була потрібна така широкомасштабна інтервенція Червоної Армії з Росії, якщо всі трудящі - українці, вірмени, кавказькі народи, мусульмани тощо тільки й прагнули, що до «возз'єднання» зі старшим братом - великоросійським пролетаріатом?

Іншими словами - це повторення найгірших великодержавницьких стереотипів старорежимної історіографії, на яке сьогодні можна було б особливо не зважати, коли б такий погляд не впливав значною мірою на визначення політики західних держав щодо незалежної України. Не можна забувати, що розвиток історичної науки в тому чи іншому напрямі адекватний розвитку політичного мислення. Саме тому вивчення політичних причин голодомору може і повинно відіграти важливу роль в усвідомленні істориками, політиками, державними діячами Заходу не лише минулого України, а й того, що відбувається тут сьогодні, і що може трапитися завтра. Серйозні науковці, які займаються цією проблемою, однак у своїх висновках, що на відміну від голоду, який пережили народи світу, для голодомору 1932-1933 рр. характерною є викачка хліба та інших сільськогосподарських продуктів від аграрного населення. Я згідний із твердженнями С.Кульчицького, що суть колективізації сільського господарства - це повернення до політики воєнного комунізму, тобто продрозверстки, і що голод - продукт продрозверстки⁹. І все-таки, чому Сталін зробив це у зазначеному періоді? Якими політичними причинами було викликано повернення до політики воєнного комунізму, яка себе дискредитувала? Достеменно відомо, що економіка в руках сталінського режиму була лише елементом політики, її найважливішим інструментом. Тому поставимо питання навпаки: чи голод був неминучим наслідком кризи колективізації або поганого врожаю?

Стівен Уїнкрофт у 1985 р. у доповіді на щорічній конференції великобританської асоціації радянознавства та дослідження східної Європи зазначає: «Не припиняючи обговорення про значення селянської сваволі та відсутності матеріальних стимулів чи впливу погодних умов у виникненні голоду, я приходжу до висновку, що найважливішою причиною голоду 1932 р. була критична нестача робочої сили в хліборобському районі (Північному Кавказі та Поволжі). Це затримало виконання найважливіших урожайних, зимово-урожайних та зимово-насінневих кампаній, від яких повністю залежала доля сільськогосподарської продуктивності»¹⁰.

У 1991 р. молодий американський радянолог Марк Таугер поставив питання набагато радикальніше. Він стверджував, що голод був продуктом недостатнього врожаю, а не державної політики хлібозаготівель. Таугер оцінює український зерновий урожай у межах 6,6 млн. т. - 8,5 млн. т. Населення УРСР напередодні голодомору не могло перевищувати 31,9 млн. чоловік. Це означає, що на кожного мешканця тодішньої УРСР припадало від 590 до 700 грамів хліба на день. Незважаючи на такий досить примітивний, але надзвичайно промовистий підрахунок, М.Е.Таугер робить висновок: «Жорсткі хлібозаготівлі 1932-1933 рр. тільки переміщали голод від міських районів, в яких без хліба

від хлібозаготівель був би подібний розмір смертності, хоч, як сказано, міська смертність також підвищилася у 1933 році. Суворість та географічний протяг голоду, гостре падіння експорту в 1932-1933 рр., потреби в насінні, хаос у Радянському Союзі тих років приводять до висновку, що навіть повного припинення експорту було б недостатньо, щоб відвернути голод. Ця обставина робить тяжким приймання інтерпретації голоду як результату хлібозаготівель 1932 р. та як свідомого акту геноциду. Врожай 1932 р., по суті, зробив голод неминучим»¹¹.

Таугер вважає, що Сталін змушений був приймати тяжке рішення рятувати міський пролетаріат коштом сільської смертності, хоч важко зрозуміти, як можна голодувати з щоденним пайком у 590 грамів хліба. Більше того, існують тисячі свідчень очевидців голоду, опублікованих як на Заході, так і в Україні, і майже ніхто з них не пригадує поганого урожаю в 1932 році. Ї вже зовсім ніхто з них не говорить про поганий урожай як причину голоду і сільської смертності¹².

Теодора Трипняк (дівоче прізвище Сорока) з хутора Лозуватка Царицинського району на Дніпропетровщині у своїх свідченнях, які вона дала американській Державній комісії дослідження голоду в Україні, виконавчим директором якої я працював з 1986 по 1990 р., згадує: «Колективізація вже почалася у 1931 році. Найперше вони взяли за великі хутори, там, де найбільші багаті жили. То вони найперше за куркулів взяли... То у 1932 р. то почалося, вже по збиранні хліба почалося. У 1933 р. був дуже великий урожай. Я пам'ятаю, що все казали, що жито було таке високе, що як людина зайшла, то не видно було голови. А колоски були такі повні, що ламалися, просто відламувалися. А урожай був такий просто непередбачений у 1932 році. Як совети твердять, що то неврожай був, то неправда. Урожай був на все як на збіжжя, так і на овочі, так і на городину. На все був великий рожай. І люди позбирали дуже гарний урожай. Але коли почалася колективізація, вони організували, так звану «червону мітлу». Вони приїжджали і викачували хліб у людей»¹³.

Анонімний свідок, який під час голоду працював колгоспним бухгалтером у селі Жміївка на Київщині, також стверджує, що з посіву 1932р. у 1933 р. був добрий урожай, але голод 1932-1933 рр. підготовлявся задалегідь: «Вони підготовляли, тому що поступово забирали все від селянина, все, що він мав у 1931 і в 1932 р., вже навіть кусок хліба від селянина забирали. І то було видно, що то є, влаштовують голод не тому, що нема що їсти, бо ж, як відомо, за кордоном вони оголошували, що в них найліпше життя і продавали хліб за кордоном і, так би мовити, там переповнювали хлібом своїм, і тому ринок обезцінювався там, бо вони давали за безцінок, це значить, той хліб, який забрали від кол-

госпника, від селянина й продавали там за кордоном. А, мало того, навіть зерно, я сам очевидець, на станції Малин зсипали зерно коло зернохосвищ, бо були заповнені, й надворі, і те зерно росло. Але борони Боже, щоб туди когось пустити, щоб хтось узав мішок того зерна чи хоч жменю. За те стріляли. Так що, без сумніву, той голод був організований спеціально партією й урядом комуністичним»¹⁴.

Можна по-різному ставитися до таких спогадів: довіряти їм чи голосливо заперечувати, сприймати їх як історичний документ чи як породження хворої уяви. Але як пояснити той факт, що їх так часто повторюють різні люди, незнайомі між собою, розділені кордонами і навіть політичною орієнтацією? Вони надто характерні, надто типові, щоб їх не брати до уваги, як це робить Таугер. Та навіть якщо прийняти його твердження про неврожай, здійснення примусових розверсток у пунктах, де після того була масова смертність, та це все одно означає, що між викачкою хліба і смертністю існує певний зв'язок. Вважав і вважаю, що найпростіше було б просто припинити насильницьку викачку хліба та інших сільськогосподарських продуктів з районів, охоплених голодом. Тільки таким шляхом можна було б врятувати мільйони селян. Але цього не допустили.

Тому аналіз науковців Уїткрофта і Таугера, навіть якщо сприйняти на віру усі їхні твердження, залишається необґрунтованим. Голод - наслідок не об'єктивних причин, а державної політики. І якщо зважити на подальші процеси, які відбувалися в колишньому Радянському Союзі, він був неминучий у цьому пункті історії України через політичні обставини. Йдеться зовсім не про детермінізм історичного розвитку, а про детермінізм розвитку саме тоталітарного режиму, тоталітарного суспільства, які активно пожирають будь-які анклав автономії на своєму шляхові. Тоталітаризм не зміг так глибоко вкоренитись на території СРСР, якби б існував у його складі такий значний державний організм, хоч і обмежений поліцейською системою примусу, як Україна на початку 30-х років. Було б занадто просто всю вину за репресії, організацію голодомору в Україні, потоплення її духовної і культурної Атлантиди приписати єдиному Сталіну. Як справедливо відзначають угорські дослідники Ласло Беладі і Томас Крауз у книжці «Сталін»: «Система примусу була вмонтована в господарську «війну». Основною функцією бюрократичного централістського управління колгоспами було незабезпечення нееквівалентного, нерівного обміну між промисловістю і сільським господарством. Головна проблема була не лише в тому, що сталінське мислення щодо колгоспів виключало економічну зацікавленість. Справа була і в іншому - до колгоспів підходили, як до політичних організацій»¹⁵.

Це чітко визначив і сам Сталін у статті «Питання ленінізму»: «З погляду ленінізму колгоспи, як і Ради, взяті як форма організації, є зброя,

і тільки зброя. Цю зброю можна за певних умов скерувати проти революції, її можна спрямувати проти контрреволюції»¹⁶.

Проведення колективізації в такому аграрному регіоні, як Україна, здійснювалося за принципом воєнної акції. Сталін сам порівнював цю війну, як це видно з його висловлювань у різноманітних статтях та виступах, у тому числі і з особистою розмовою з В.Черчиллем, коли він визнав, що напруження цієї «війни» було несумірне навіть з напруженням Другої світової війни".

Так чи інакше, але очевидно одне: на виголодження українського села, на знищення великої кількості селян Сталін пішов цілком свідомо і вважав ці жертви у цій війні абсолютно виправданими.

Питання хлібозаготівель справді тісно пов'язане з проблемою повернення до політики воєнного комунізму. Сталінська трансформація суспільства пов'язана з переднепівською політичною моделлю. Але треба зважати, що воєнний комунізм - це не лише продрозверстка, а повний комплект напрямів, чимало з яких не мали ніякого відношення до економіки.

Один із найменш досліджених аспектів періоду воєнного комунізму - національна політика та територіальна структура радянської влади. Ранні більшовики, у тому числі і Сталін, думали про національне питання в контексті аграрного питання. Не випадково на VIII з'їзді РКП(б) 1918 р. перша післяреволюційна дискусія в більшовицькій партії стосувалася саме національного питання і розглядала його тільки як аспект селянського питання¹⁸. Оскільки в Російській імперії місто було російським і тільки село в так званих національних окраїнах було неросійським, то само собою зрозуміло, що національне питання змикалося з селянським. Сталін, який мав великий талант для переробки очевидних азбучних істин та видавання їх за своє велике відкриття, зробив саме це, коли у 1925 р. написав: «Вопрос национальный есть по сути дела вопрос крестьянский»¹⁹.

Загострювало цю проблему, висувало її на порядок денний те, що селянство становило переважну кількість населення. У цьому контексті можна зрозуміти рішення XII з'їзду РКП(б) у 1923 р. щодо прийняття політики коренізації. По суті це був єдиний спосіб утвердження радвлади в національних республіках, яка утримувалась лише на багнетах Червоної Армії із Росії і користувалась мінімальною підтримкою місцевого населення. Це видно навіть із результатів виборів до Всеросійських установчих зборів: українські соціалісти (УПСР, УСДРП, УПСФ) здобули 53 відсотків всіх голосів у 8 українських губерніях та додаткові 15 відсотків по спільних списках українських і російських соціалістів-революціонерів. Більшовики отримали 112²⁰.

Навіть у листопаді 1919 р., коли Комінтерн примусив сісти за стіл переговорів КП(б)У та боротьбистів (колишні ліві українські соціалістично-революціонери, які приймали радянську платформу та активно підтримували радянський режим), боротьбисти надіслали Леніну лист, в якому звинувачували більшовиків за «червоний імперіалізм», який призвів до падіння другого більшовицького уряду в Україні влітку цього року²¹. У 1920 р. відомий український більшовик Микола Скрипник сповідував боротьбистський погляд про те, що причиною нестабільності радвлади в Україні була підтримка більшовиками антиукраїнських поглядів російськомовного пролетаріату. Він підтримував боротьбистський припис, що радвладі потрібно прийняти українську культуру та активно сприяти розвитку української культури²².

Микола Попов та інші офіційні промовці агітували проти незадоволених російськомовних комуністів України за активну українізацію, без якої радвлада в Україні не може бути стабільною. Потрібно було умилоствити українське селянство²³.

Отже, українізація (та коренізація взагалі) була кінцевим кроком внутрішньої Брест-Литовської угоди, яка починалась прийняттям НЕ-Пу в 1921 році. У цьому сенсі національна політика була реакцією на селянську проблему.

Але політика українізації мала два зовсім непередбачені наслідки. Вона прийшла до пункту, коли національне питання почало швидко переростати в селянське питання і в кінцевому своєму підсумку призводило до політичної самодіяльності України як держави. По-перше, сприяння українській мові й культурі в місті та в партійно-державному апараті створило неселянські центри підтримки українських національних побажань. З 1926 до 1932 р. пропорція українців у індустріальному пролетаріаті збільшилася з 41 до 53 відсотків. На початку 1933 р., тобто напередодні кінця українізації, 88 відсотків всіх заводських багатотиражок в Україні друкувалися лише українською мовою²⁴. Це означало, що національне питання в Україні переростає старі межі селянського питання та стає питанням розвитку продуктивних сил національних республік та їхньої індустріалізації. Це, зокрема, відзначав і галицький прихильник Олександра Шумського Роман Турянський у травні 1928 року²⁵. У 1927 р. українці мали абсолютну більшість членів КП(б)У.

По-друге, українізація дала легітимність національній самодіяльності українських комуністів. Так званий національний комунізм Олександра Шумського, Миколи Хвильового, Миколи Волобуєва у 20-х роках становив лише частину цієї самодіяльності²⁶. Напередодні п'ятирічки у 1927 р. навіть такий ортодоксальний лідер КП(б)У, як Володимир Затонський, міг стверджувати, що найперша мета українізації - зміцнення Української РСР як державного організму в рамках Союзу РСР²⁷.

Такий розвиток подій абсолютно не влаштував Сталіна і його прибічників. Якби процеси в Україні пішли в такому напрямі, це значною мірою вплинуло б на всі економічні, політичні, культурні аспекти життя всього СРСР, оскільки в той час Україна була єдиною національною і державною одиницею, яка могла протистояти волюнтаристському натиску центру. Знищивши опозицію, зміцнивши режим особистої диктатури, Сталін пішов на пряму війну з українським селом, а по суті справи - з Україною як цільним державним організмом. Його стратегічною метою було перетворення всіх жителів СРСР в однорідну масу, яку згодом назвали «ною історичною спільністю - радянським народом». Цю війну людство згодом назвало страшним, але точним словом - голодомор²⁸.

Голод у різних областях і республіках колишнього Радянського Союзу був майже від початку примусової колективізації сільського господарства: у Казахстані з 1930 р., у Поволжі та окремих районах України з 1931 року. Але коли хлібозаготівельний план 1931 р. не був виконаний, режим дотримувався одного варіанта поведінки, а через рік його позиція зазнала кардинальних змін. У першій половині 1932 р. проводилася політика зменшення тиску на селянство. У лютому В. Молотов оголосив в «Правде», що оскільки був неврожай у Поволжі та заволзьких районах, необхідно послати туди продовольчу допомогу²⁹. Ще через деякий час були обнародовані так звані травневі реформи 1932 року. Це було зниження хлібозаготівель 1932 р. до більш-менш фактичної кількості хліба з 1931 р., запланована обмежена продовольча допомога в голодні райони, в тому числі і в Україну, оголошена кампанія проти так званих «лівачьких перекручень» партійної лінії, які полягали в тому, що різні відповідальні працівники доклали «забагато» зусиль при проведенні хлібозаготівель і, таким чином, порушили так звані «ленінські норми»³⁰. Наприклад, в Україні в червні відбувся процес по сумнозвісній Драбівській справі (за перекручення партійних директив під час хлібозаготівельної кампанії), коли керівники Драбівського райкому отримали від 18 до 36 місяців концтаборів³¹.

Та навіть уже перед Драбівською справою офіційна політика щодо українського селянства різко змінилася. Минуло лише п'ять тижнів після дозволу Сталіна послати обмежену продовольчу допомогу в Україну, а Політбюро уже приймає Постанову: «Ограничиться уже принятыми решениями ЦК и дополнительного завоза хлеба в Украину не производит»³².

Цією короткою постановою фактично починався наступ на українське село. Сталін прекрасно усвідомлював, що продуктів на селі уже не було, але він починав створювати міф, що всі проблеми від підступності класових ворогів, які поховали хліб. Отже, винні комуністи, які не могли розкрити куркульські «ями». Не могли або не хотіли, тому що та-

кож були агентами класового ворога. Через півроку ця теза стане страшною зброєю в руках тих, хто розпочне чистку рядів КП(б)У, її ідеологічним виправданням.

У липні 1932 р. відбулася III Всеукраїнська партконференція. Навіть тоді ЦК КП(б)У мав інформацію про продовження голоду попереднього року³³. Щоб зрозуміти, що сталося, треба оволодіти більшовицькою мовою того часу. Оскільки Каганович і Молотов приїхали від Сталіна у відрядження, щоб забезпечити прийняття українською конференцією хлібозаготівельного плану в 356 тис. пудів (5,8 млн. т), кожен промовець підтримав спущену з Москви цифру. А одночасно майже кожен відповідальний працівник КП(б)У есопівською мовою оголосив свій погляд на справжню ситуацію. Так, наприклад, Микола Скрипник сказав про голод у Молдавії, куди раніше мав відрядження³⁴.

Хлібозаготівельне завдання Україні було просто нереальним, та ідеологічна кампанія набирала обертів. У телеграмі Молотова і Кагановича Центральному Комітетові КП(б)У від кінця липня зазначалося: «Хлібозаготовки України розвиваються с недопустимой медлительностью»³⁵. Тим часом ЦК КП(б)У почало отримувати інформацію про випадки людоїдства (перше датоване 25 липня 1932 р.)³⁶. Очевидно, саме тоді голова ВУЦВК Г.Петровський надіслав першому секретареві С.Косіюру та Політбюро ЦК КП(б)У листа, в якому інформував про тяжке становище в районах, охоплених голодом, і просив допомоги голодним дітям. Він вважав за необхідне просити від Москви «постановлення о прекращении хлебозаготовок и объявления свободной торговли»³⁷. У відповідь Сталін видав сумнозвісний закон «про колоски» 7 серпня 1932 р.³⁸. 9 серпня 1932 р. ЦК КП(б)У приймає Постанову «Про заходи по боротьбі з спекуляцією хлібом», 22 серпня Укрколгоспцентр спеціальною постановою забороняє видавати хліб у громадському харчуванні³⁹. У той час, коли голод охоплював дедалі ширші території, повним ходом йшло відвантаження зерна на експорт. Ось рядки з телеграми заступника голови Ради праці і оборони В.В.Куйбишева в ЦК КП(б)У: «Предлагаю немедленно усилить первую очередь отправку порты, отгрузить до конца месяца тонн пшеницы 30 тыс., ячменя - 20 тыс., ржи - 10 тыс., не считая уже отгруженного. Примите как боевое задание ежедневных отгрузках»⁴⁰.

На 12 жовтня Сталін «посилив» КП(б)У шляхом призначення Менделя Хатаєвича - колишнього секретаря Середньовольського обкому - другим секретарем та Івана Акулова - колишнього першого заступника всесоюзного голови ОДПУ - першим секретарем Донецького обкому КП(б)У⁴¹. Хатаєвич з блискавичною швидкістю продукував різні накази з метою пришвидшити хлібозаготівлі⁴². Але Сталіну цього було не-

достатньо, тому 22 жовтня він послав голову РНК СРСР В.Молотова в Україну та Наркомземсправ Л.Кагановича на Північний Кавказ (переважно Кубань) на 20 днів у відрядження з наказом здійснити викачку хліба будь-якою ціною⁴³.

Трохи пізніше уже Постишев відбув у подібне відрядження на Поволжя, але технологія хлібозаготівель там була абсолютно іншою. Тому, хоч голод на Поволжі був, була і значна кількість смертельних випадків, все ж комісія Постишева була значно поблажливішою і голод на Поволжі голодним мором ми назвати не можемо⁴⁴.

30 жовтня Молотов головує на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, яке приймає постанову, де мовою фронтових наказів формулювалося: «Главной причиной этого срыва хлебозаготовок является почти полное прекращение борьбы за хлеб в подавляющем большинстве районов Украины, господство демобилизационных настроений в отношении хлебозаготовок в периоде посевной кампании и большинства парторганизаций и их руководящих партийных и советских кадров». Одночасно постанова зменшила хлібозавдання Україні на 70 мільйонів пудів⁴⁵. Але це була лише спроба показати гарну міну при поганій грі. Замаскувати справжні цілі кампанії викачки хліба. Така постанова була розрахована не на те, щоб забрати у селянина 5 мішків зерна, якщо в нього не було жодного, а щоб відібрати у нього останній колосок, останню зернину.

Цією постановою фактично було поставлено хрест на будь-якій автономії КП(б)У у справі хлібозаготівель. У боротьбі з українським селом, з Україною Молотов використав керівний склад комуністів республіки як своїх покірних васалів. Перший секретар ЦК С.Косіор був посланий у відрядження в Одесу, В.Чубар і М.Скрипник на Дніпропетровщину, на місця з «бойовим завданням партії» послали багато інших керівних працівників⁴⁶.

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи по посиленню хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р. та Постанова Раднаркому УРСР «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932 р. поклали край будь-якій грі в дипломатію. За своїм цинізмом і жорстокістю їм важко знайти аналоги у світовій практиці. Це справжні документи геноциду, які не мають нічого спільного з економічною діяльністю. У них все поза економікою, всі заходи, спрямовані на викачку хліба з українського села, спираються на механізм терору, репресій, страху. Постанова вводила в практику викачку від колгоспів, які не виконали хлібозавдання, всіх натуравансів, виданих їм під час обмолоту, всіх натуральних фондів, за винятком насінневого. Вводилась система натуральних штрафів - додаткові м'ясозаготівлі в розмірі 125 відсотків

річного м'ясозавдання, при цьому накладення штрафів не звільняло колгоспи від виконання хлібозавдання. Легалізувалися також штрафи у вигляді картоплі, подвоєння штрафів. Фактично це був наказ викачати у селянина всі без винятку харчі⁴⁷.

Опублікована постанова фактично вводила жорстку цензуру на інформацію про реальний стан шляхом погрози «брехунам» притягнення до суду за законом від 7 серпня 1932 р. (10 років ув'язнення чи розстріл): «Притягати до суду на підставі Постанови ЦВК та РНК СРСР з 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності» як розкрадачів державного та громадського майна бухгалтерів, комірників, завгоспів, вагарів, що затаюють хліб від обліку, складають брехливі облікові відомості, щоб полегшити розтринькування та крадіжки, щоб зірвати виконання плану хлібозаготівель, інші державні зобов'язання». Постановою від 18 листопада було взято під постійний контроль роботу 22 газет найважливіших хлібозаготівельних районів⁴⁸. Що це означає - неважко здогадатися. Помирати від голоду українські селяни повинні були мовчки.

Постановою вводилась практика занесення колгоспів, які не виконали хлібозаготівельного плану, на сумнозвісну «чорну дошку». Туди негайно припинявся завіз товарів першої необхідності, заборонялася кооперативна і державна торгівля, заборонялася колгоспна торгівля як для колгоспів, так і для одноосібників, припинялося будь-якого роду кредитування та вимагалось обов'язкове повернення усіх кредитів та інших заборгованостей⁴⁹.

При цьому у згаданій постанові фіксувався новий розвиток міфу про те, що хліб був і тільки слабкість та шкідництво комуністів перешкоджають виконанню їх «основной обязанности перед партией и рабочим классом». У постанові від 18 листопада є такий символічний пункт: «Ввиду того, что в ряде сельпарторганизаций, особенно в период хлебозаготовок, вскрылось смыкание целых групп коммунистов и отдельных руководителей партячек с кулачеством, петлюровщиной и т.п., что на деле превращает такого рода коммунистов и парторганизации в агентуру классового врага и является наглядным доказательством полного отрыва этих ячеек и коммунистов от бедняцко-средняцких колхозных масс, ЦК и ЦКК КП(б)У постановляет немедленно произвести чистку ряда сельских парторганизаций, явно саботирующих выполнение плана хлебозаготовок и подрывающих доверие партии в рядах трудящихся»⁵⁰.

Отже, міф зазнав повної модифікації: недостатня класова пильність комуністів дозволила проникнути в їхні ряди націоналістам.

25 листопада 1932 р. Нарком'юст УРСР видав розпорядження прокурорам на місцях про репресивні заходи при проведенні хлібозаготівель, в яких органи юстиції і прокуратури «зобов'язуються за всяку ціну: а) забезпечити найскоріше проходження цих справ (три дні); б) забезпечити найефективнішу репресію в цих справах з тим, щоб вона дійсно могла дати перелом і рішуче усунути всі елементи, що зривають виконання плану хлібозаготівель»⁵¹.

Репресивна машина набирає страхітливих обертів. На українське село були кинуті уповноважені, робітничі загони, так звані «буксирні бригади» тощо.

14 грудня 1932 р. у гру вступає сам «головнокомандувач» - «натхненник і організатор всіх перемог» Й.Сталін. Під його головуванням у Москві проходить оперативна нарада, на яку викликано членів ЦК КП(б)У, крайкому Північного Кавказу та обкому Західної (Смоленської) області. Західна область тут фігурує явно для маскування, щоб хоч таким чином прикрити протиукраїнську спрямованість операції. У Постанові ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області участь Західної області обмежена простою вказівкою закінчити план заготівлі зернових до 1 січня 1933 р. і план заготівлі льону до 1 лютого 1933 р.⁵²

Фактично ж вістря цієї постанови спрямоване навіть не на організацію хлібозаготівель, а на організацію, під прикриттям хлібозаготівель, знищення всіх форм економічного, політичного та культурного відродження України, найяскравішим виявом якої була українізація. У цій постанові під прикриттям партійно-схоластичної лексики давалась однозначна вказівка припинити українізацію: «ЦК и СНК отмечают, что вместо правильного большевистского проведения национальной политики в ряде районов Украины украинизация проводилась механистически, без учета конкретных особенностей каждого района, без тщательного подбора большевистских украинских кадров, что облегчило буржуазно-националистическим элементам, петлюровцам и пр. создание своих легальных прикрытий, своих контрреволюционных ячеек и организаций»⁵³.

Приблизно через шість тижнів після появи на Україні П.Постишева - як другого секретаря ЦК КП(б)У і фактичного диктатора - стало зрозуміло, що «правильное большевистское проведение национальной политики» означає фактичний кінець українізації, її заборону.

Другий аспект цієї постанови - прямий заклик до репресій проти керівників низових ланок парторганізацій. Називалися прізвища колишніх секретарів райкомів, головрайколгоспсоюзів, головвиконкомів і т.д. як організаторів саботажу хлібозаготівель, називалися навіть строки їх ув'язнення в концентраційних таборах - від 5 до 10

років. Постановою наказувалося: «Немедленно перевести на Северном Кавказе делопроизводство советских и кооперативных органов «украинизированных» районов, а также все издающиеся газеты и журналы с украинского языка на русский язык, как более понятный для кубанцев, а также подготовить и к осени перевести преподавание в школах на русский язык. ЦК и СНК обязывают крайком и крайисполком проверить и улучшить состав работников школ в «украинизированных» районах»⁵⁴.

Чому Північний Кавказ викликав таку пильну увагу Сталіна і його поплічників?

Треба зважати, що Північнокавказький край був пронизаний духом козацької вольниці. Українське населення там становило значну частину, але Сталін виступив не лише проти традиційної українсько-козацької Кубані, а й проти козаків взагалі. Радвлада ніколи не визнавала козаків як окрему етнічну групу, 1919 рік приніс із собою політику «розкозачення», а у 1923 році вона виступила проти самої назви «козак»⁵⁵.

Північний Кавказ був плацдармом денікінщини. Згодом саме тут відбулися найсильніші протиколективізаційні бунти⁵⁶.

І ще один вагомий аспект - культурно-освітня політика на Північному Кавказі будувалася під прямим керівництвом Народного Комісаріату освіти УРСР і фінансувалася з держбюджету УРСР⁵⁷. Припинення українізації на Північному Кавказі та в інших регіонах поза межами України було політичним ударом проти України, як держави, і проти М.Скрипника, як фактичного лідера національних комуністів. У постанові недвозначно вказувалося: «В особенности ЦК и СНК указывают Северо-Кавказскому крайкому и крайисполкому, что легкомысленная, не вытекающая из культурных интересов населения, не большевистская «украинизация» почти половины районов Северного Кавказа при полном отсутствии контроля за украинизацией школы и печати со стороны краевых органов, дала легальную форму врагам советской власти для организаций сопротивления мероприятиям и заданиям советской власти со стороны кулаков, офицерства, эмигрантов-казаков, участников Кубанской Рады и т.д.»⁵⁸.

З цієї причини підлягала поголовному виселенню в північні області СРСР станиця Полтавська, яка на той час налічувала понад 10 тис. жителів. Практику таких масштабних «переселень» сталінський режим згодом повною мірою використовує при репресіях проти так званих покараних народів, у тому числі кримських татар.

15 грудня 1932 р. на адресу ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів раднаркомів, край- та облвиконкомів надійшла телеграма за підписом Й.Сталіна та В.Молотова, в якій наказувалося

негайно припинити українізацію у всіх місцях компактного проживання українців на всій території СРСР.

«Ці документи, - як справедливо відзначає Ю. Шаповал, - переконливо доводили: Сталін вирішив покінчити з політикою українізації не тільки в Україні, а й інших районах країни, де компактно проживали українці (Кубань - 2 млн., Курська обл. - 1,3 млн., Воронежська - 1 млн., Далекі Схід, Сибір, Туркестан - по 600 тис). Над ними Україна здійснювала своєрідне шефство, направляючи туди кадри, забезпечуючи необхідною літературою»⁵⁹.

18 грудня 1932 р. Сталін і Молотов ще раз звинуватили українських комуністів в «несерьезном отношении к заданиям партии и правительства» та наказували: «ЦК ВКП(б) и СНК Союза ССР поручить тт. Кагановичу и Постышеву немедленно выехать на Украину на помощь ЦК КП(б)У и Совнаркому Украины, засесть в решающих областях Украины в качестве особо уполномоченных ЦК ВКП(б) и СНК (...) и принять все необходимые меры организационного и административного порядка для выполнения плана хлебозаготовок»⁶⁰. Сталінські «аси» «засіли» в областях України і вже 24 грудня 1932 р. ЦК КП(б)У наказав здати державі всі без винятку колгоспні фонди, включаючи і насіннєві⁶¹.

На січневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 24 січня 1933 р. було прийнято рішення про створення Політвідділів МТС. Вони стали незалежною від місцевих і республіканських органів структурою, що могла забезпечувати вказівки Москви та керувалася безпосередньо з центру. Політвідділам надавалися широкі повноваження у керівництві колгоспами і здійсненні контролю над одноосібниками. Фактично це була передача влади над селом від республіканських органів до центру⁶².

І ось 24 січня 1933 р. Сталін взяв пряму владу в Україні через призначення П.Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У (він стає фактичним лідером КП(б)У і одночасно першим секретарем Харківського обкому партії), М.Хатаєвича - третім секретарем ЦК та першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, Є.Вегера - першим секретарем Одеського обкому⁶³. З І.Акуловим - першим секретарем Донецького обкому КП(б)У - Сталін контролював 4 з 6 обкомів, та 2 з 3 секретарів ЦК. За десять місяців Постишев призначив 1340 нових товаришів до керівних посад, змінив 237 секретарів райкомів, 249 секретарів райвиконкомів, 158 представників райконтролькомісій. Одночасно було створено 643 політвідділи МТС та 302 політвідділи радгоспів. Ще 10 тис. були послані безпосередньо до колгоспів, в тому числі 3 тис. були призначені головами чи секретарями колгоспів⁶⁴.

По суті, це було безпрецедентне загарбання української території. Ціла армада озброєних до зубів сталінських емісарів рушила проти Ук-

раїни, яка помирала в голодних корчах. Це була тотальна агресія, яка не мала нічого спільного з економічними мотивами.

Одночасно Постишев повів боротьбу зі «шкідництвом» у партійних рядах. У цьому його підтримав фактично весь керівний склад КП(б)У, за винятком Скрипника. Так, Косіор у промові 4 лютого 1933 р. підтримав Постишева, назвав тих комуністів, які стверджували, що такої кількості хліба просто нема, «куркульськими агентами», які користуються «куркульською арифметикою»⁶³. Микола Скрипник був ізольований. А після виступу на пленумі ЦК КП(б)У проти заміни органів місцевої влади волюнтаризмом уповноважених з центру⁶⁶, доля його практично була вирішена.

Кампанія проти Скрипника та національних комуністів розпочалася 28 лютого 1933 р. з усунення його від посади Народного Комісара освіти та призначення до Держплану УРСР⁶⁷. Усе, що було в Україні позитивного і вважалося шкідливим - стандартизація мови, літературне відродження (згодом отримало назву розстріляного відродження), історична наука, так зване «націоналістичне» навчання в школах - приписувалося Скрипнику, на всьому було тавро «скрипниківщини».

У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У Постишев закликав докритики Скрипника. Той виступив з покайною промовою⁶⁸, але Постишеву цього було недостатньо. І він знову виступив з промовою, в якій звинуватив Скрипника та його «ухил» у всіх «труднощах попереднього року», звинуватив його у приховуванні у Народному комісаріаті освіти «ухильників, шкідників, контрреволюціонерів». За Постишевим, Скрипник не міг не знати, що, наприклад, використання букви «г» служить анексіоністським планам польських панів⁶⁹.

Кожного дня у пресі лунала нова критика «скрипниківського» ухилу. 7 липня 1933 р. Микола Скрипник покінчив життя самогубством. З ним пішла у безвість ціла епоха в історії української культури і духовності. З його смертю закінчувалася не лише українізація, але і коренізація взагалі. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. була оголошена кампанія боротьби з «фашистськими ухилами» в національних меншинах⁷⁰. Розпочався процес так званої інтегральної стандартизації на базі русоцентралізму.

Це, за моїм переконанням, ключ до розуміння мотивів, якими керувався Сталін і його оточення, створюючи і використовуючи сільськогосподарську кризу, щоб знищити відродження України.

Чому саме України?

Тому що вона мала більше населення ніж усі інші, разом узяті, неросійські республіки. Тому що вона мала великий досвід національно-визвольних змагань. Для України уроки Центральної Ради, уроки геть-

манщини, спільної боротьби селян за свої права не минули безслідно. В Україні до 1933 р. були створені й існували розвинена державна організація, хоч і в рамках поліцейських обмежень, національні державні організації, набула значного розвитку культура, поширилася сфера вживання української мови на пролетаріат та на органи державного управління. Щоб перетворити СРСР - «складну єдність», про яку мріяв М.Волобуєв, у сталінську імперію, потрібно було зламати Україну.

Це Сталін здійснив шляхом організації голодного мору.

Коротко підсумовуючи вищесказане, можна з великою мірою впевненості твердити, що індустріалізація і колективізація на ґрунті українізації та коренізації в очах сталінського режиму просто не мала ніякого сенсу. Розгортаючи одночасно ці два процеси, Сталін ніколи не досягнув би такого безпрецедентного режиму особистої влади, до якого він так прагнув. Українізація давала Україні шанс мати значну сферу життя, непідвладну і непідконтрольну центрові.

З іншого боку, після початку протиселянського наступу у формі примусової продрозверстки у 1927-1928 рр. та подальшого розкуркулення і примусової суцільної колективізації для Сталіна українізація та коренізація стали зайвими. Вони були спробою створити серед переважної кількості населення підтримку режимові, а тепер режим оголосив війну селянству взагалі, домагаючись не підтримки, а повної і безмежної покори.

Сталін взяв на озброєння російську ідею, як політичний клей, для склеювання атомарного тоталітарного суспільства. Саме російська ідея була ферментом сталінізму, вона почала відігравати значну роль у процесі суворої регламентації суспільства, підпорядкуванні всіх сфер життя державі. Цим пояснюється планомірний і жорстокий наступ на всі ділянки економічного, політичного, культурного життя, де особа, її ініціатива, її особистий погляд могли мати хоч якесь значення. Навіть вірнопідданість режиму чи фанатична віра в ідеали комунізму тутзовсім не бралися до уваги. Показовою в цьому плані є політична кампанія проти офіційного комуністичного історика Матвія Яворського та його співробітників. У 1929 р. найпрестижніший московський партійний журнал «Історик-марксист» звинуватив Яворського в тому, що він історію України в одному зі своїх підручників розглядає як окремий історичний процес⁷¹. Це була політична сигналізація для України. Вона свідчила про те, що, навіть дозволивши українізацію, сталінський режим не збирається розглядати Україну як окрему державу чи навіть як республіку зі своїми правами, що він не сприймає українців як повноцінну справжню націю. Україні знову, в котрій вже раз за її тисячолітню історію, відводилась роль культурної провінції, «окраїни», а українцям - роль «хохлів», «малоросів».

Яворський був заарештований як член міфічного Українського національного центру і в 1937 р. розстріляний⁷².

П'ятирічка 1928-1932 рр. та примусова колективізація сільського господарства радикально змінили баланс сил. І хоч офіційно п'ятирічка називалася програмою «соціалістичної трансформації радянської економіки», насправді це була програма повної трансформації суспільства шляхом масового терору, нескінченного пошуку ворогів.

Ворогом номер один для Сталіна і його оточення був не тільки український селянин чи український інтелігент. Ворогом була Україна як така. Проти неї Сталін вів у 1932-1933 рр. неоголошену війну, кинувши сюди весь наявний військовий, поліцейський, політичний та економічний арсенал.

¹ Голубничий В. Причини голоду 1932-1933 // Вперед. - Мюнхен, 1958. - № 10. - С. 1, 5 - 6; Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». - К., 1991.

² Lewin M. State, Society and Ideology during the First Five Year Plan Cultural Revolution in Russia, 1928-1931, ed. S. Fitzpatrick. - Блумінгтон-Лондон, 1978. С. 41.

³ Auhagen Otto. Wirtschaftslage der Sowjetunion im Sommer 1932 // Osteuropa. Серпень, 1932. - С. 645.

⁴ Див. праці Уїткрофта С., Мерла С., Таугера М.

⁵ Особистий архів автора.

⁶ Там само.

⁷ Кульчицький С. Геноцид? Геноцид! // Демократична Україна. - 1993. - 10 червня.

⁸ Rosdolsky Roman. Zur nationalen Frage: Friedrich Engels und das Problem der «geschichtlosen» Völker. - Berlin, 1979.

⁹ Кульчицький С.В. 1933: Трагедія голоду. - К., 1989. - С. 48.

¹⁰ Wheateroft S. G. The Soviet Economic Crisis of 1932 : The Crisis in Agriculture // Paper presented to the Annual Conference of the National Association of Soviet and East European Studies of Great Britain, March 23 - 25, 1985. - P. 12 - 13.

¹¹ Mark B. Tauger. The Harvest of 1932 and the Famine of 1933 // Slavic Review, 1991. - № 1. - P. 29.

¹² Див.: Воропай Олекса. В дев'ятому крузі. - Лондон, 1951; Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою штучний голод в Україні / Упоряд. М. Вербицький. - Лондон, 1952; Свідчення про винищення Москвою українського селянства / Упоряд. Юр. Семенко. - Мюнхен, 1963; 33-й; Голод. Народна книга-меморіал / Упоряд. Володимир Маняк, Лідія Коваленко. - К., 1991; Безкровна війна: Книга свідчень / Упоряд. О. Міщенко. - К., 1991; Мор : Книга буття України / Упоряд. Олесь Воля. - К., 1993; Голоди із 33-го (Голодомор на Кіровоградщині) / Упоряд. В. Бондар. - Кіровоград, 1993.

¹³ Oral History Project of the Commission the Ukraine Famine, ed. Tames Mace and Leonid Heretz. - Washington, 1990. - P. 1327.

¹⁴ Там само. - С. 940.

¹⁵ Беладі Ласло, Краус Томас. Сталін. - М., 1989. - С. 170.

- ¹⁶ Сталин И.В. Вопросы ленинизма. - М., 1952. - С. 441.
- ¹⁷ Churchill Winston // *The Hinge of Fate*. - Boston, 1950. - P. 498. Сталин використав воєнну аналогію в листах до М.Шолохова // *Правда*. - 1963. - 8 марта.
- ¹⁸ Сильницкий Франтишек. Национальная политика КПСС в период с 1917 по 1922 год. - Мюнхен, 1978. - С. 196 - 199.
- ¹⁹ Сталин И.В. Сочинения. - М., 1946. - 52. Т. VII. - С. 72.
- ²⁰ Turij Borys. *The Sovietization of the Ukraine, 1917-1923*. - Едмонтон, 1980. - С. 170.
- ²¹ Текст у Франтишека Сильницкого. Ленин и боротьбисты // *Новый журнал (Нью-Йорк)*. - № 118. - 1975. - С. 230-231.
- ²² Скрипник М.О. Вибрані твори. - К., 1991. - С. 157 - 165.
- ²³ Dmytryshyn Basyl. *Moscow and the Ukraine, 1917-1953*. - Нью-Йорк, 1956. - С. 56-60.
- ²⁴ Krawchenko Bohdan. *The Impact of Industrialization on the Social Structure of Ukraine // Canadian Slavonic Papers*. - 1980. - № 3. - Pp. 345, 354.
- ²⁵ Через призму марксіівської критики. - Львів, 1928. - С. 8.
- ²⁶ Для загального погляду на національний комунізм див.: Mace Tames. *Communism and the Dilemmas of National Liberation : National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. - Кембридж, Массачусетс, 1983.
- ²⁷ Затонський В, Національна проблема на Україні. - Харків, 1927. - С. 23. .
- ²⁸ Вперше цей термін в офіційному публічному виступі на з'їзді СПУ використав Іван Драч. Вперше слово «голодомор» було надруковано у статті Олексія Мусієнка // *Літературна Україна*. - 1988. - 18 листопада.
- ²⁹ *Правда*. - 1932. - 6 ноября.
- ³⁰ Важнейшие решения по сельскому хозяйству. - М., 1935. - С. 533 - 536.
- ³¹ *Вісті ВУЦВК*. - 1932. - 2 лип.
- ³² Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1991. - С. 190.
- ³³ Там само. - С. 177-193.
- ³⁴ *Вісті ВУЦВК*. - 1932. - 8-17 лип.
- ³⁵ Голод 1932-1933 років на Україні. - С. 221.
- ³⁶ Там само. - С. 220-221.
- ³⁷ Там само. - С. 121.
- ³⁸ Текст закону «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності» в зб. «Важнейшие решения по сельскому хозяйству». - М., 1935. - С. 65-66.
- ³⁹ Голод 1932-1933 років на Україні. - С. 227-231.
- ⁴⁰ Там само. - С. 235.
- ⁴¹ *Вісті ВУЦВК*. - 1932. - 15 жовтня.
- ⁴² Див.: Хатаевич М. Завдання більшовиків України в боротьбі за хліб, за організаційно-господарське зміцнення колгоспів та за піднесення сільського господарства // *Більшовик України*. - 1932. - № 21-22. - С. 1-20.
- ⁴³ Голод 1932-1933 років на Україні. - С. 238.

⁴⁴ Зеленин И.Е. О некоторых «белых пятнах» завершающего этапа сплошной коллективизации // История СССР. - 1989. - № 2. - С. 16.

⁴⁵ Голод 1932-1933 років на Україні. - С. 243.

⁴⁶ Там же. - С. 245.

⁴⁷ Там само. - С. 250-260. Коллективизация і голод на Україні, 1929-1933: Збірник документів і матеріалів. - К., 1992. - С. 548-549.

⁴⁸ Коллективизация і голод на Україні. - С. 548 - 549. Постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР 6.XII.1932 легалізувала ці заходи // Там само. - С. 278-279.

⁴⁹ Голод 1932-1933 років на Україні. - С. 256.

⁵⁰ Там само. - С. 256.

⁵¹ Коллективизация і голод на Україні

⁵² Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області // Золоті ворота. - 1991. - № 1. - С. 78-79.

⁵³ Там само. - С. 79.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Starikov Sergei and Medvedev Roy. Philip Mironov and the Russian Civil War. Нью-Йорк, 1978. - С. 101 - 132; Gladkow Wasili. History of the Cossacks. - Нью-Йорк, 1972. - С. 128-129.

⁵⁶ Кукушкин Ю.С. Осуществление сельскими советами политики ликвидации кулачества как класса // Вестник Московского университета. - 1966. - № 4. - С.27.

⁵⁷ Скрипник М. Статті і промови. - Харків, 1930-1931, - Т. 5, Ч. 2. - С. 247.

⁵⁸ Золоті ворота. - 1991. - № 1. - С. 79.

⁵⁹ Шаповал Ю.І.Україна 1920-50-хроків:Сторінки ненаписаної історії. - К., 1993. - С. 110.

⁶⁰ Голод 1932-1933 років на Україні. - С. 295.

⁶¹ Там само. - С. 296.

⁶² Timoshenko Vladimir. Soviet Agricultural Policy and the Nationalities Problem in the USSR // Report on the Soviet Union in 1956, ed. T. Pennar. - Мюнхен, 1956. - С. 47.

⁶³ Більшовик України. - 1933. - № 3. - С. 3.

⁶⁴ Правда. - 1933. - 24 ноября.

⁶⁵ Косіор О. Підсумки хлібозаготівель і завдання КП(б)У в боротьбі за піднесення сільського господарства України // Більшовик України. - 1993. - № 3. - С. 26.

⁶⁶ Скрипник М.О. Вибрані твори. - С. 529-535.

⁶⁷ Вісті ВУЦВК. - 1932. - 1 березня.

⁶⁸ Скрипник М.О. Вибрані твори. - С. 536-541.

⁶⁹ Вісті ВУЦВК. - 1933. - 22 червня.

⁷⁰ Чирко Б.В. Шкідництво різних націй / Національні меншини на Україні у 1920-30-х роках за документами ЦДАГО України // Архіви України. - 1992. - № 4. - С.33.

⁷¹ Историк-марксист. - 1929. - № 12. - С. 285.

⁷² Шаповал Ю.І. Назв. праця. - С. 97.